
О. Терешкун,
кандидат політичних наук,
доцент Інституту менеджменту та економіки “Галицька академія”;
І. Митько,
студент Харківського педагогічного університету ім. Г.Сковороди

ДІАЛЕКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Нинішня переоцінка духовних цінностей, особливо світоглядних ідей, поглядів, переконань передбачає наукове дослідження процесу становлення громадянської свідомості українського суспільства. Для нормального функціонування демократичних інституцій і ринкової економіки громадські організації, об'єднання, товариства повинні бути незалежними від діючої влади і політичних партій, самостійними суб'єктами інституціалізованого громадянського суспільства. Деполітизація суспільної свідомості, особливо її звільнення від властивого тоталітаризму одновимірного світорозуміння супроводжується напруженим протистоянням, баченням дійсності регіональних спільнот.

Залишаючи поза увагою внутрішню суперечливість становлення громадянської свідомості українського суспільства, відзначимо її зростання. Зауважимо, що у свідомості регіональних спільнот Заходу, Криму та Сходу співіснують взаємовиключні групи цінностей. Нині в українському суспільстві, яке, згідно з висновками В.Тарасенка, “не знає, куди воно йде” і “не ідентифікувало себе з певним варіантом майбутнього”, є “або пошуковим, або соціально блукаючим, або ж просто хворим суспільством, якому загрожують історичні манівці” [1, 111–125].

Отже, в перший період, на наш погляд, невдало найменований “перебудовчим”, коли демократизація всіх сфер життя, проголошена М.Горбачовим, набула найбільшої сили, почався процес руйнування комуністичного світорозуміння, світовідчуття і світоперетворення. Проте, водночас з занепадом комуністичної свідомості, стрімким розгортанням політичних процесів, що в кінцевому підсумку призвело до розвалу СРСР і творення національних держав, сталися тяжкі наслідки як для економіки, так і для суспільної свідомості. Саме тут в Україні далася взнаки слабкість національно-демократичної свідомості та громадянської культури. В.Тарасенко про це пише: “В країні сформувалися потужні фінансово-промислові й регіональні клани, котрі з допомогою приватизації захопили найбільш прибуткові галузі народного господарства, вчинили серії фінансових афер і фактично осіддали владу в державі, що забезпечує їм можливість вести розподіл суспільних багатств на свою користь і панувати в суспільстві” [1, 126].

Очевидно, вищевказаний процес, який був неминучим, сприяв масштабній рефлексії світоглядних цінностей доби первісного накопичення капіталу та прагненню криміналітету до відмивання злочинно набутого фінансового капіталу і прагнення до влади. У цей період всупереч усій позірній демократичності “партії влади”, громадянське життя було приречене до пасивності. Пристосовуючись до вимог соціальної реальності, громадянська свідомість стала легкою здобиччю “примар” ринкової економіки, демократії, які щедро появлялися у ЗМІ, підконтрольних владі, олігархам та криміналітету. Починаючи з 1991 р., реставрація прихованих світоглядних засад колишньої радянської партійної номенклатури “привілейованого” споживання набуває дедалі виразнішого соціального виміру та вкарбовується у буденну свідомість.

Таким чином, у соціальній структурі українського суспільства маємо, з одного боку, “клас неймовірно багатих (“жирних котів”), замість ситих людей – масу жебраків і бідних, замість відповідальної, компетентної управлінської еліти – корумповану, мафіозну і морально розбещену армію чиновників” [1, 123]. Нова влада, яку підтримав народ під час

“помаранчевої революції”, продовжує кадрову політику попередників. Ю.Кармазін на основі численних фактів доводить, що нові кадри на адміністративні посади добираються не за моральними й професійними якостями, а “за принципом земляцтва, кумівства, сватівства і особистої індивідуальної відданості” [2].

Нарешті, ще про одну обставину, котра спонукає обрати об’єктом соціологічного аналізу становлення громадянської свідомості в сучасній Україні. Мешканці Заходу і Центру мають дещо іншу за світоглядом, відмітну від жителів індустріального Сходу і курортного Криму, громадянську позицію. Спробуємо – нітрохи не применшуючи ролі суб’єктивного, когнітивного чинника у формуванні громадянського суспільства, проаналізувати культивування цінностей населення західного і східного регіонів.

Історично та логічно громадянська свідомість у певному розумінні може вважатися прогресивним наслідком демократичної ідеології та практики державотворення. Це означає, що національна демократична парадигма будівництва держави є матірним лоном громадянського суспільства та його світогляду. Без цього опосередкування ліберально-демократичної культурної національної держави народжувана громадянська свідомість українського суспільства має дифузний характер, відзначається як націоналістичними, так і радянськими елементами. Це історичний наслідок соціокультури окремих регіонів України, зумовлений національною ідеєю на Заході та недозрілістю української національної свідомості на Сході і частково на Півдні. Географічний поділ українського суспільства за певними світоглядними позиціями, орієнтаціями, цінностями, ставленням до інших країн спричинені соціокультурним фактором та розумінням національної ідеї.

В західному регіоні України, починаючи з другої половини ХІХ ст., процес емансипації народу від держави, а отже, і його свідомості, розгортався досить складно, болісно, але постійно. Цьому сприяло те, що політично-правові умови в Галичині були сприятливішими, ніж у мешканців Наддніпрянщини. Численні громадські культурні, просвітницькі, господарсько-професійні організації, братства, товариства опанували форми і методи європейської громадянської культури, інтенціоналізували національно-патріотичну рефлексію автономізації народу від держави. Саме це розмежування громадянського, державного, соціокультурного і політичного життя сприяло продукуванню світоглядних складових громадянської свідомості. Отже, крім суто національного, українська спільнота західного регіону завжди визначає себе ширше – як суб’єкт позадержавного і державного життя.

Та частина української спільноти, яка мешкає на Сході і в Криму, уособлювала себе з російською, а не українською ідеєю. М.Бердяєв щодо цього писав: “Російська ідея не є ідеєю культури, російська ідея є есхатологічною ідеєю Царства Божого. Це не є гуманістична ідея в європейському розумінні слова... Російська ідея не приймала... емансипування народу від держави” [3, 168]. Далі він висловлює думку, що російська державність канонізована як норма, вірець для всіх слов’янських народів. Саме тому Російська православна церква споріднилася з державою і не є інститутом громадянської культури, тоді як греко-католицька церква у західному регіоні України є, насамперед, громадянською інституцією. Російська національна саморефлексія спрямована до держави як інституту, що перебуває над суспільством.

В.Соловйов, поділяючи думку М.Бердяєва про деспотичність російської держави, писав: “Російському суспільству не відмовиш в одній чесноті: розумовій рухливості. Якщо ми схильні визнавати над собою деспотичну владу всіляких ідей та ідолів, то принаймні швидко змінюємо предмет свого схиляння” [4, 347]. Важливу думку щодо російської державності і суспільства висловив П.Чаадаєв. Він, зокрема, зауважив, що Росія не продукує нових ідей, а запозичує їх ззовні. Запозичення й наслідування щезає безповоротно, а тому ми маємо завжди недозрілість російської державності, суспільства і свідомості [5, 38]. Саме через слабкість, недорозвинутість російської національної самосвідомості зв’язок держави і громадянського суспільства не виокремлюється у предмет національної рефлексії. Для пересічного громадянина Росії демократія без вождя

не мислиться. На наш погляд, російськомовна спільнота Сходу і Криму постійно маніфестує своє прагнення до союзу з Росією. Звідси дещо нелюб'язне ставлення до українського національно-патріотичного Заходу.

Для становлення громадянської свідомості в українському суспільстві, насамперед, потрібно позбутися того дуалізму, який протиставляє Схід Заходу і Захід Сходу. Якщо під оболонкою російськомовної соціокультури Сходу і Криму розуміти перевтілений російський дух, то він формує свій предмет докладання власної цілеспрямованої активності – російську державність. Наскрізним мотивом роздумів переважної більшості мешканців на Сході і в Криму про майбутнє України є союз з Росією та СНД. Отже, в такій орієнтації імпліцитно закладена небезпека – розрив громадянської свідомості українського суспільства. Громадянське життя як безпосередня даність минулого досвіду перебування в складі СРСР на Сході та в Криму виявляє свою оманливість, з погляду його репрезентації в громадянській свідомості і самосвідомості. Стає очевидною двофокусність громадянської свідомості.

Мешканці Заходу й значна частина Центру майбутнє України мислять, передусім, в контексті західноєвропейської соціокультури під кутом зору таких цінностей, як громадянські свободи, ринкова економіка, високий рівень життя, демократія. На Сході і в Криму переважна більшість населення прагне до російськомовної соціокультури, у свідомості живуть не лише спогади про Радянський Союз, а й бажання знову повернутися до минулого. Втрата російськомовним населенням України буття, інтегративного з Росією, породжує у світовідчутті болісність сучасного стану їх життя. Вибори президента у кінці грудня 2004 р. засвідчили, що електорат Сходу і Криму, попри публічні апеляції їх регіональних політичних лідерів до Москви, віддав свої голоси за промосковського кандидата. Йдеться, отже, не про відмінність громадянських позицій і ціннісних орієнтацій соціумів Сходу-Криму і Заходу-Центру, а про різницю між тими, хто вболіває за долю української державності, і тими, хто зводить своє небажання вчити українську мову, оволодіти українською культурою і знанням історії держави України до драматичного протистояння в публічному діалозі “націоналістів” і “східняків”. Суб'єктивно таке протистояння є не чим іншим, як виявом соціокультурної субстанційності історичних та, певною мірою, політичних реалій – усвідомленим переживанням своєї етнічно спадкоємної російської духовності.

Розвинута генеалогічно російськомовна свідомість мешканців Сходу і Криму – попри весь її небезпечний за певних політичних обставин консерватизм, звужує її поведінкову детермінацію. Саме тому російськомовне населення вперто не бажає відкриття українських шкіл в цих регіонах. Перспектива переходу на навчання дітей в українських школах усвідомлюється як духовна смерть. Недозрілість громадянської свідомості виявляється як на Заході, так і на Сході. На Заході частина населення не може піднятися до громадянського усвідомлення себе в тому, що перебуває в консервативному національному самоусвідомленні. На Сході і в Криму громадяни внаслідок затяжної самоідентифікації з російським етносом не повністю усвідомлюють себе громадянами України, перефразовуючи Гегеля вони не стали ще ні “громадянським суспільством-в-собі”, ні “громадянським суспільством-для-себе”, а весь час продовжують перебувати в стані “російськомовної спільноти-з-себе”. Отже, “західняки” не можуть прорвати силове поле національного патріотизму, щоб долучитися до історичної специфіки державного будівництва, а “східняки” не можуть вийти з-під силового державницького і соціокультурного російського поля. У одних – національний патріотизм, у інших – російськомовна субстанційність впливають на їх свідомість, яка осмислює громадянське суспільство і державність України в системі духовних цінностей вірності й обов'язку до минулого. Любов до своїх етнонаціональних коренів заважає формуванню почуття громадянського обов'язку і відповідальності за долю майбутніх поколінь, яким доведеться жити в незалежній Україні.

Для політичних партій згубною, в кінцевому підсумку, є політика розмежування української спільноти за регіональним принципом і ще більш небезпечною є політика роз'єднання україномовної та російськомовної спільнот. Така політика розтягує громадянську субстанційність українського народу, вона накладає моральне табу на перетворення етнонаціональних спільнот України у громадянське суспільство. На зміну регіональному патріотизму і етнонаціональному має прийти громадянський патріотизм, щоб піднятися суспільству до рангу суверенності.

“Помаранчева революція” була протестною, це громадянське волевиявлення засвідчило, що доба творення політичною елітою української державності відійшла у минуле. Вже сьогодні видно, що при громадській організованості чинній владній силі доведеться рахуватися як з громадською думкою, так і з новою позапартійною силою – громадянським суспільством. Майдан кінця грудня 2004 р. засвідчив, що громадяни відстояли своє право обирати президента, а суспільство дізналося про свою суверенність.

Діалектика національного і громадянського в сучасному українському суспільстві набуває нового смислу у структурі детермінант становлення громадянської свідомості. Особливе місце належить соціально-історичному суб'єкту, в якому втілена попередня етнонаціональна воля і самосвідомість. Абстрагування від етнонаціонального (у розумінні сучасного стану розвитку українського суспільства до громадянського) має як наслідок анонімне тлумачення останнього, що спотворюватиме діалектику національного й громадянського. Взаємодію різноманітних етнонаціональних складових у суб'єктах громадянської дії можна уявити як суперечність, що постійно знаходить своє політичне, соціокультурне й економічне вирішення й відтворення в процесі становлення громадянського суспільства та його свідомості.

Важливим показником громадянської свідомості є громадська активність інституалізованих структур і громадських об'єднань, організацій, товариств, братств тощо. Підкреслюючи роль громадських інституцій, їх діяльності у процесі розбудови демократії, ринкової економіки і громадянського суспільства, відзначимо, що як суб'єкти соціальних відносин вони значною мірою потрапляють у залежність від політичних партій, державних структур, що робить їх невідільними у виборі конкретних форм громадянської дії. Враховуючи досвід СРСР та пострадянської доби розбудови політичної системи України, можна твердити, що діяльність сучасних громадських інституцій, в яких би масштабах вона не здійснювалась, врешті-решт є функцією певних політичних сил, котрі визначають і зміст, і форму, і способи включення їх в активне життя суспільства.

Говорячи про особливості становлення громадянської свідомості українського суспільства, передусім, підкреслимо, що в перебудовчу добу Народний Рух України був суто громадською інституцією. Подальший розвиток НРУ був позначений політизацією, що й поставило його під сумнів тодішньою компартійною елітою, яка шляхом політичних маневрів створила перешкоди для його громадської активності. Колишня партноменклатура взяла на ідеологічне озброєння ідеї НРУ і не допустила корінної зміни правлячої еліти, хоча її оновлення відбулося за рахунок найбільш активних лідерів громадського руху.

В перебудовчий період громадський рух України за суверенізацію держави був сповнений духом національного волевиявлення. В цьому контексті можна стверджувати, що національне є засадничим у домаганні державної незалежності. На початковій фазі розбудови української державності національна засада виконала свою функцію. Оскільки національність завжди є партикулярною, то головним завданням для розвитку стає діалектичне зняття його громадянським. Громадянське суспільство не знищує національне, а приводить його у відповідність до нового стану розвитку.

І.Франко писав, що “національність, так як загалом усі речі вроджені, різняться, специфікують людей; політичні, релігійні, соціальні, етнічні засади лучать їх до купи” [6, 82]. Оскільки все соціокультурне життя суспільства є процесом самотворення, самонародження, остільки на кожній стадії свого розвитку суспільство міцно тримається

за існуюче і відчуває невпевненість перед майбутнім, соціум завжди перебуває між “тут і тепер” та майбутнім. Сутність національного, як і будь-якого соціокультурного феномену, суперечлива. Для сучасного українського суспільства ця суперечливість може стати межею для подальшого розвитку до громадянського суспільства. Згадана суперечність засвідчує, що національне самоствердження – це процес, який має відкритий характер, а не здійснюється раз і назавжди в надрах націогенезу.

В Україні в розбудовчу добу правляча еліта сформувалася з колишньої радянської партійної і господарської номенклатури. Ця еліта відповідає соціальним характеристикам, які В.Парето назвав “лисицями” і “левами”. В економічній сфері “лисицям” і “левам”, згідно з концепцією В.Парето, відповідають типові “спекулянти” і “рантьє”. Сучасна ринкова економіка України значною мірою є “спекулятивною” тому, що між виробником і споживачем сформувалися численні соціальні “посередники”. Переважання у суспільстві злидарів, наявність “жирних котів” і армії посередників є свідченням прямування його до застою, накопичення агресивної психологічної енергії у мас та революційного бунту.

Економічні, політичні, соціальні зміни, що відбулися в Україні, майже не торкнулися змін, які засвідчили б формування громадянського суспільства активністю низів. Майже всі громадські організації створювалися під патронатом певних партій, їх лідерів та державних інститутів влади. Саме цим зумовлений процес циклічного прирощення віри у нову владну команду, яке трансформується у скептицизм. Так було під час виборів на посаду президентів Л.Кучми і В.Ющенка. Змінюються лише політичні “партії влади”, зміст їх діяльності залишається одним і тим самим, його можна назвати політичним маневруванням за допомогою хитрощів, обіцянок та обману. “Партія влади”, сформована за часів президента Л.Кравчука, породила численні ілюзії і закріпила їх у суспільній свідомості, забезпечивши цим можливість здійснення приватизації, яку народ назвав “прихватуванняцією”. Влада вбачала в цій місії найвищий сенс свого буття, і вона його реалізувала. Найвищі посадовці та лідери їх політичного й кримінального оточення нині володіють лівовою частиною приватизованого виробничого потенціалу. Закони, які приймала влада, визначали існуючі кримінально-олігархічні зв’язки, а також внутрішню логіку збагачення влади і збіднення переважної більшості суспільства.

Новий стиль влади пов’язаний з формуванням нової оманливої карти світу, де останній представлений за образом і подобою західноєвропейських країн. Ця обставина змінює ідеали нової політики. Ідеологічне освоєння процесів, що відбуваються за нової влади, здійснюється за класичною формулою: все, що погано, – то наслідок дій попередньої влади; все, що ми прагнемо зробити, спрямоване на поліпшення всіх сфер життя. Однак це не знімає проблему погіршення життя, незважаючи на зростання пенсій і заробітної плати. Публічні успіхи уряду мимоволі провокують осмислення змін, що відбуваються в українському суспільстві. Вони невтішні: ціни на продукти зростають шаленими темпами, розвивається інфляція, породжуючи знецінення української валюти.

Сучасне українське суспільство перебуває в полоні двох протидіючих тенденцій: з одного боку, вибратися з національно-культурного лона та знайти шлях до творення громадянської культури, з іншого, – для російськомовної і кримськотатарської спільноти нагальною потребою є оволодіння державною мовою. Всі культурно-мовні спільноти, як складові українського суспільства, повинні полишити старий, надійний, відносно усталений етнонаціональний соціокультурний стан заради нового громадянського культурного стану, який ще тільки народжується.

Парадоксальність сучасної української ситуації полягає в тому, що в ній виразно простежується зміст політичних гасел, які лунають з боку крайньо лівих і крайньо правих партій, якими нерідко прикривають владну політичну вольову інстанцію. Громадянське суспільство, впорядковане політико-правовими нормами, виховане на гуманістичних засадах етики, не може спиратися ні на націоналістичні, ні на класово-пролетарські гасла. Для сучасних партій України в будь-якому варіанті підґрунтя ідеології є владна потреба. Без цього перевага однієї партії щодо інших обертається негативним змістом. Українське

суспільство часто не в змозі пристосувати свої громадянські цінності до політизованого соціокультурного середовища, яке насичене взаємнообразливими словами для мешканців Заходу і Сходу. Цей дегуманізуючий потенціал ідеології окремих партій розгортає односторонню світоглядну орієнтацію національної свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Тарасенко В.* Інволюційна трансформація в Україні // Віче. – 1998. –№ 6.
2. *Кармазін Ю.* Конверти для влади // Сільські вісті. – 16 серпня 2005 р.
3. *Бердяев Н.* Русская идея // О России и русской философской культуре: философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М., 1991.
4. *Соловьев В.С.* Национальные ветры в России // *Соловьев В.С.* Соч.: В 2-х тт. – М., 1989. – Т. 1.
5. *Чаадаев П.Я.* Философические письма // *Чаадаев П.Я.* Статьи и письма. – М., 1989.
6. *Франко І.* Реаліст чи кар'єрист // Житє і слово. – Ч.4.